

Бојан Чолак

БОРИСАВ СТАНКОВИЋ – МОГУЋНОСТИ ТУМАЧЕЊА ПРОБЛЕМА НЕЧИСТЕ КРВИ

Чини се да је књижевну критику у вези са романом *Нечиста крв* Борисава Станковића највише збуњивао наслов дела или, тачније, сам појам нечисте крви. Готово сви тумачи сагласни су са ставом да проблем нечисте крви у роману није развијен, односно, да је развијен недовољно и да је писац тај који је направио грешку. Грешка која се Станковићу приписивала последица је тумачења која су проблем нечисте крви сагледавала искључиво из угла натуралистичке поетике. Када се погледају замерке које је, у почетку, критика највише упућивала роману – поводом језика, композиције и наслова – запажа се да су потоњи проучаваоци прве две замерке оспорили, те да је једино трећа остала општеприхваћена. Али, да ли је могуће да дело које је у целисти готово савршено има грешку на једном од најзначајнијих места у композицији – у наслову? Да ли је посреди пишчева грешка или превид интерпретација? Изгледа да је и овде, барем делимично, посреди оно на шта је упућивао још Богдан Поповић – да је прихватање туђих ставова без провере чест узрок обмане проучавалаца. Међутим, овде је реч о нечем озбиљнијем, јер су превиде у тумачењу имена дела правили сви, па и највећи.

Интересантно је запазити да је дело имало три верзије (1900, 1907, 1910), да је изашло за време пишчевог живота у четири издања (рачунајући и превод на чешки), а да Станковић наслов није мењао. Тек на-

кон пишчеве смрти, приликом превођења, име дела се опет појављује као проблем. Поједини преводиоци су, као уосталом и већина критичара, сматрали да називу романа више одговара име главне јунакиње. Тако се у преводу на енглески језик дело појавило као *Софка*, док се, на пример, немачки преводилац одлучио за назив *Хаџи Гајка, девојку угава*. Међутим, колико су и један и други наслов одговарајући, толико су и неодговарајући: Софка јесте главна јунакиња, али није посредни роман лика, на шта би енглески превод упућивао; истовремено, удаја јесте мотив око кога се цела прича образује, али се таквим насловом искључује читав низ других проблема на које је писац настојао да укаже.

У српској књижевној традицији, као и у времену када је Борисав Станковић писао, велики број романа је био насловљен по главном јунаку. И сам Станковић је често користио овај поступак приликом именовања својих дела (довољно је навести драме *Кошћана* и *Ташиана*, приповетку „Јовча”, или роман *Газда Млаген*). Уосталом, остварење које се сматра архитектском Станковићевог најпознатијег романа, у свом наслову такође садржи име главне јунакиње (*Зона Замфирова*). Станковић је могао остати доследан и архитексту и тадашњој моди, али је он ипак од самог почетка био доследан називу *Нечистија крв*. Да то није случајно, може указати и сличан поступак у именовању дела *Божји људи*, за које је, како сведочанства кажу (писмо М. Савићу), инсистирао да се објаве као целина, што је имало за циљ окупљање око јединственог мотива.

Нечистију крв Борисав Станковић почео је да објављује у нишкој „Градини” 1900. године. Међутим, после само три броја публикавање је престало. Остало је питање: зашто? Упркос чињеници да већина критичара наводи да је посредни нередовно исплаћивање хонорара писцу, чему у прилог иду и извесна сведочанства, занимљивијим се чини испитати претпоставку о могућој промени ауторове воље. Ова могућност се указује вероватнијом уколико се у обзир узме чињеница да писац није наставио објављивање дела у неком другом часопису, нити га је штампао као засебну књигу.

За претпоставити је да разлози промене ауторове воље леже у питању жанра. Наиме, не само у поднаслову, него и у својим списима, Станковић говори о *Нечистијој крви* као о приповеци. Поврх тога, проблем неразликовања жанрова приповетке и романа карактеристичан је за већину дела српских писаца који су стварали с краја XIX и почетка XX века (Сремац, Матавуљ), па остаје дилема да ли је *Нечистија крв* у почетку била замишљена као приповетка или као роман. Уколико се прихвати жанровско одређење прве верзије, као и пишчева белешка која *Нечистију крв* сврстава међу остале приповетке, та недоумица нестаје.¹ Тако се као највероватније указује да је *Нечистија крв* би-

¹ У прилог томе иде и место на ком се дело налази у композицији часописа.

ла замишљена као приповетка каква је и *Увела ружа* (настала у приближно истом периоду), чему у прилог иде поређење прве верзије *Нечистије крви* са коначном, где се уочава како одређени мотиви који образују читав низ проблема у трећој, коначној варијанти, недостају у првој. На основу тога дало би се закључити и шта би све приповетка обухватала да ју је Станковић завршио.²

Али, ако је *Нечистија крв* била замишљена као приповетка, остаје питање да ли је Борисав Станковић могао да постави проблем нечисте крви онако како су то чинили француски писци, пре свих Зола, у својим вишетомним делима? Да ли је могао мислити да је приповетка добар, па и обимом довољан жанр за образлагање таквог проблема? Истовремено, проблем дегенерације једне породице већ је био сасвим успешно обрађиван у делима хрватских писаца (Ковачић, Новак); премда је о могућем утицају тешко говорити, не сме се сметнути с ума да је период на прелазу из XIX у XX век обележавало међусобно приближавање две књижевности. Уколико би се, пак, искључиво и доследно следио пишчев исказ³ у коме он одбацује припадништво иједној поетичкој школи, натуралистичка интерпретација проблема нечисте крви морала би се изоставити. Но, искључи ли се натуралистичко разматрање овог проблема, појављује се питање: шта је Станковић подразумевао под синтагмом „нечиста крв“?⁴ Одговор би требало тражити како у самом роману, тако и у пишчевим претходним делима – приповеткама, романима, драмама, као и у верзијама текстова. Несумњиво, у вези с тим, као најбитније питање искрсава – како тумачити проблем нечисте крви? Из којих се аспеката он може посматрати?

ДОСАДАШЊЕ ИНТЕРПРЕТАЦИЈЕ ПРОБЛЕМА НЕЧИСТЕ КРВИ

Станковић спада међу писце о којима је много писано, али који су истински мало проучавани. Оно што је недостајало већини његових тумача јесте оригиналност приступа, иако је помоћ у проучавању дошла и од етнолога и психолога, који су како због приказивања обичаја врањске средине, тако и због изузетно сложене психологије јунака, показали заинтересованост за *Нечисту крв*.

²Занимљиво је да се до сада оваквим поређењем нико од заиста великог броја проучавалаца дела овога писца, није озбиљније бавио.

³ Видети: Ћосић, *Десет њисаца десет разговора*, стр.64.

⁴Занимљиво је да се синтагма „нечиста крв” не јавља ни у једној од верзија, али да се о њој може посредно закључивати преко синтагме „чиста крв”, која се појављује само у варијанти из 1907. године. Зашто Станковић у коначној верзији изоставља ову синтагму? Можда разлог лежи у пишчевој жељи да скрене пажњу с једностраног тумачења синтагме.

Од досадашњих књижевних тумача највећи допринос проучавању овог дела дали су Новица Петковић, Владимир Јовичић и Душан Маринковић, од етнолога Видосава Стојанчевић и Видосава Николић, а од психолога Владислав Панић. Већина резултата осталих проучавалаца своди се на резимирање дотадашњих ставова са евентуално понеком сопственом оценом или запажањем, али без у целости осмишљеног приступа.

Када је роман 1910. године изашао, убрзо су се појавиле и критике које су у већини случајева биле похвалне. Поред добрих оцена дела, изречене су и замерке које су се најчешће, поред језика и композиције, односиле (као што је већ истакнуто) на проблем нечисте крви. Поводећи се најчешће за натуралистичком поетиком, савременици Борисава Станковића нису успели да увиде смисао наслова. Нажалост, после првих критика о делу се у наредним годинама мало говорило, изузетак представља Владимир Ђоровић (1918) и неке од критика (Милан Огризовић) које су више пратиле појаву новог издања, него што су настојале да тумаче дело. Малобројне интерпретације које су ипак уследиле, релативно је лако разврстати у светлу њиховог односа према појму нечисте крви.

Тако је Јован Скерлић нечисту крв везивао искључиво за један друштвени слој – хаџије, код којих „потомци плаћају распустан и сладострастан живот старих”⁵. Овако једнострано тумачење овог проблема вероватно је последица Скерлићевог социјалистичког опредељења, као и утицаја француске натуралистичке школе чије је резултате настојао да уочи (понекад и на силу) и у нашој књижевности. Наспрам њега, Јеремија Живановић, сматра да нечиста крв постоји и код сељака и код варошана. Али, док је код варошана она „наслеђе проклетства [...] коме [...] подлежу јунаци [...] наслеђе у крви њиховој, која их заноси и подстиче на дела, која их упропашћују”⁶, дотле је код сељака она оличена у „нечистим жељама”, насталим као последица „неморалне традиције”. За разлику од Скерлића, Јеремија Живановић уочава дистинкцију између нечисте крви варошана и сељака – прва је настала као последица греха у оквиру једне породице, а друга као последица права које даје једна у целости неморална средина.

Владимир Ђоровић нечисту крв посматра само са физиолошке стране. За њега су Станковићеви јунаци „омамљени крвљу и нагонима, распојасани у моралу и несвикли на суздржавање”⁷, а Софка јунакиња „упаљена нечистом крвљу својих предака”⁸. Он сматра да је пишчева намера била да „поред потпуно дегенерисане варошке породице изнесе, сеоску, нову, која прима отровно семе у своју крв и иде пу-

⁵ Скерлић, „Борисав Станковић: *Нечиста крв*”, стр. 630.

⁶ Живановић, „Борисав Станковић: *Нечиста крв*”, стр. 76.

⁷ Ђоровић, „Нечиста крв”, стр. 423.

⁸ *Ibid.*, стр. 424.

тем варошких кућа дегенерацији и расулу”⁹. Сходно томе, Ђоровић као активне носиоце ове тезе не види ефенди Миту, већ Марка и Томчу. Ни овакво тумачење проблема нечисте крви не може бити прихvatљиво, будући да се везује једино за дегенерацију, а не за читав комплекс мотива међу којима је, на пример, и нужни суноврат једног стајежа, односно једне културе.

До сличног тумачења долази и Милан Богдановић. Према њему, нечиста крв је „ознака за то кроз покољења извршено оптерећење здравља и морала ове, већ до труљења истрошене лозе”¹⁰. Међутим, није ли претерано ограничавати нечисту крв само на хаџијску породицу – зар је чиста крв сељака који личе један на другог услед тога што се међусобно мешају не гледајући ни род ни доба? На питања попут – шта је узрок физиолошко-психолошком изрођавању, а шта материјалном и социјалном пропадању – Богдановић не одговара, а чини се да чак о њима и не размишља озбиљно па, самим тим, ни о проблему нечисте крви у роману. Он, наиме, ставља акценат на друштвено-социјалну промену коју описује на следећи начин: „Са одласком Турака, после ослобођења Србије, тај економски и друштвено повлашћени слој губи своје упориште и са њиме и социјалне позиције, које заузима здрави, свежи, сирови сељачки елеменат, продирући у варош.”¹¹ Повећаност за натуралистичком поетиком и истовремена затвореност у идеологију која је уздизала сељаштво (а нападала грађанство), одразили су се на ускогрудост његове критике. Богдановић готово пребацује Станковићу што не види и не хаје за нове друштвене снаге и њихове законе, а хвали га што је уочио „уливања сељачке бујице у варошке друштвене резервоаре и освежења њихових устајалих садржина”¹². Зар Марко и Томча доносе освежење? Може ли се обичај снохаћења вредновати као морално чист и освежавајући? Колико су чисти граничари који су богатство стекли тргујући и продајући оружје Арнаутима и турској војсци? Зар је чисто то ратно профитерство? Јесу ли то те „свеже и здраве сељачке снаге” у којима је читава српска критика видела (до)носиоце „чисте крви”? Није ли досадашње посматрање овог проблема било погрешно уочавано искључиво на једној страни – варошкој, хаџијској?

Не би требало мимоићи ни Лазаревићево тумачење овог проблема. И он сматра да је нечиста крв везана само за варошку средину. Његово мишљење да проблем нечисте крви није добро спроведен, као ни увек доказан, последица је схватања нечисте крви као нечег наслед-

⁹ Ibid., стр. 443.

¹⁰ Богдановић, *Стари и нови*, стр. 282.

¹¹ Ibid., стр. 283.

¹² Ibid.

ног. Због тога он настоји да пронађе сличност Софкиног понашања са прецима, па у главној јунакињи сасвим неоправдано уочава „топлу и страшћу усвијану пут и разблудне и светле очи”¹³. Поставља се питање где Борисав Станковић у *Нечистој крви* говори о Софкиним „разблудним очима”? За ову Лазаревићеву тврдњу нема упоришта у тексту романа, те се она испоставља као читавање. Поред тога, Лазаревић уочава да се у „много ситуација заборави на њену нечисту крв”¹⁴. Он закључује да је основни недостатак то што писац није умео доследно да спроведе проблем, да му да оправдања и да га докаже. Овакав став последица је утицаја једностраног тумачења проблема нечисте крви као наслеђа, због чега Лазаревић и не успева да га сагледа на прави начин, те сходно томе не може ни да му нађе оправдање.

Јован Деретић такође спада међу интерпретаторе који нечисту крв посматрају само у контексту натурализма „у коме су наслеђе и други биолошки чиниоци играли посебно значајну улогу”¹⁵, што ће га одвести до погрешног закључка да је мотив нечисте крви „остао спорадичан у роману”¹⁶ и да је „социо-биолошка схема више набачена него што је стварно развијена у фабули романа”¹⁷.

Проучаваоци до данас нису далеко отишли од ових првих тумачења – сви потоњи заснивали су сопствена тумачења проблема нечисте крви на овим ставовима, упркос томе што је лако било увидети да су недостатна.

ВИШЕЗНАЧНОСТ СИНТАГМЕ „НЕЧИСТА КРВ”

Конфузија која је настала још у раним тумачењима указује на чињеницу да синтагма „нечиста крв” у себи садржи више значења. Несумњиво ју је писац ставио у наслов како би истакао главни мотив и како би њоме обухватио већи број проблема. Посматрана сама за себе, реч „нечисто” је по своме пореклу амбивалентна: она припада традицији и једна је од фреквентнијих речи у *Библији*, што обавезује да се приликом тумачења има у виду и религиозни слој дела, али је присутна и у модерном добу (њоме се служи наука), што упућује на њено психоаналитичко тумачење. Реч „крв” је такође амбивалентна: у њој се сумирају како традиционално, тако и модерно значење које је уведено с краја XIX и почетка XX века, а које подразумева наслеђе, односно унутрашњи човеков живот. У насловној синтагми пишчево присуство се открива у атрибуту

¹³ Лазаревић, *Озлеги*, стр. 74.

¹⁴ Ibid., стр. 87.

¹⁵ Деретић, *Српски роман 1800–1950*, стр. 212.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., стр. 213.

„нечиста”. Поводећи се за речима Станислава Винавера, да су аутору *Нечистије крви* били одвратни „људи који би да своје чувство коначно иживе”, може се извести закључак да су појмом „нечисти” обухваћени сви они који су се предавали страсти, тј. они који нису настојали да је обзудају. Слично као и у другој верзији романа, и овде би нечиста крв могла да подразумева силу обележену безличном заменицом „оно”, с којом човек мора да се бори, јер га она вуче у пропаст.

Појам „нечистог” се проблематизује уочавањем да „свака заједница има своје нечисте”: оно што је за једне „нечисто”, за друге није, и обратно. „Нечисто” се може односити, како Бела Хамваш запажа, на веру, на нацију или на расу. Поред тога, овом квалификацијом се може обележавати и пород, као и порекло које може бити етничко и сталешко. У зависности од тога којој етничкој заједници, односно сталежу припадају, јунаци се одређују или су одређени појмом „нечистог”. Његова је карактеристика да увек припада супротној страни, односно да никада није у вези са „нама”. И заиста, у роману *Нечистија крв* припадници две различите средине, односно две различите културе, искључиво ће га приписивати оној другој. Другим речима, као што је приметио Јеремија Живановић, „нечиста крв” нема једнако значење за варошане и сељацима: за прве, она се налази код других, а за друге, код првих. Према хришћанској религији, „нечисто” је пре свега оно што није благословено. „Нечистим” се, на пример, сматрао онај који је приносио децу на жртву. У том смислу може се говорити о нечистој жртви коју симболизује Софка, иако је у време Борисава Станковића, у врањској области, таква жртва била је нешто сасвим уобичајено.¹⁸

У *Словенској митологији* наводи се да је реч „крв” везана за „појам рода и сродства”. Срби разликују крвно (орођавање путем крви) и вештачко сродство (орођавање путем обреда), а главна дистинкција би се огледала у томе што у првом човек не може бирати свој род, док у другом може. Дакле, једно је сродство својевољно, а друго није. „Нечисто” крвно сродство настаје као последица инцеста, а одговорност за њега носе лица која у инцесту учествују и која се због тог преступа сматрају нечистим. Међутим, о „нечистом” крвном сродству говори се и у случају потомака који носе грех својих родитеља (предака), а сами немају никакву одговорност за њега. На тај начин се нечиста крв преноси са сродника на сродника. Да ли ће доћи до погањења вештачког сродства, за разлику од крвног, зависи искључиво од оних који учествују у његовом склапању. Преступ може настати или при самом чину вршења обреда (спајање две „нечисте вере”) или касније (сексуални однос између вештачких сродника, убиство и сл.).

¹⁸ Зато Исидора Секулић с правом говори о великој трагедији деце у његовом делу.

У народу је, пак, распрострањено веровање у „нечисте силе” и „нечисте покојнике”. Како се наводи у речнику *Словенске митологије*, под њима се подразумевају духови самоубица, убица, проклети и њима слични. Они се најчешће појављују о празницима, нарочито о Божићу, задушницама и Ускрсу, с тога није занемарљиво ни то што у делу Б. Станковића духови предака углавном управо у време тих празника бораве међу људима. У поменутом речнику стоји и народно веровање о граници села као „нечистог места”, што би се могло повезати с Башларовим запажањем да је увек оно што је горе „чисто”, а оно што је доле „нечисто”. Требало би још споменути и тумачење „крви” које се наводи у *Речнику симбола*, где она представља „симбол за телесни принцип, односно водич страсти”. У том светлу, чине се оправданим сва тумачења која о нечистој крви говоре као о страсти.

У разматрању категорија „чисто” и „нечисто” неопходно је осврнути се и на испитивања француског антрополога Клода Леви-Строса. У *Митологијама*, на основу Леви-Стросовог одређивања опозиција природа/култура, умерено/неумерено, унутрашње/ спољашње, високо/ниско, горе/доле, као и на основу говора о забранама кршења обичаја у различитим срединама, могу се изводити закључци о појмовима „чисто” и „нечисто”. У наведеној књизи, Строс говори и о могућности остваривања стварног и симболичног инцеста.¹⁹ Као прохибицију, поменути антрополог наводи и ступање у брак млађе кћерке, пре него што се уда старија. При склапању брачних веза, Леви-Строс, у књизи *Дивља мисао*, говори о забрани узимања блиских сродника, као и о ограничавању приликом веридбе само на суседна села, при чему је некада и такво узимање било против обичаја, који су захтевали да се венчање обави искључиво између припадника исте заједнице.

Овим би бар донекле била исцрпљена тумачења ове синтагме. Нема сумње, сва значења овде нису наведена. Многа од њих су остала неспоменута, али то не значи да се не могу узети у обзир приликом анализирања проблема нечисте крви у роману, напротив.

ПРОБЛЕМ НЕЧИСТЕ КРВИ У ВАРИЈАНТАМА РОМАНА

Од великог је значаја да проучавалац има увид у рукописе дела које тумачи. Познато је да је оставштина Борисава Станковића у коју спада и оригинални, нескраћени рукопис *Нечисте крви* изгорела, те су у том погледу његови тумачи ускраћени. Због тога се при анализи као кључне појављују верзије сачуване по новинама и часописима ко-

¹⁹ Ова поларизација могла би бити од велике користи и при тумачењу проблема инцеста, а тиме и проблема нечисте крви.

је омогућују да се прати развој одређеног проблема. Пре него што је изашла као роман 1910. године у „Новој штампарији – Давидовић”, *Нечиста крв* је имала објављене две предваријанте и два одломка. Прва верзија појавила се у часопису „Градина” 1900. године (бр. 5, 6, 7–8), а друга у часопису „Дело” 1907. године (књ. XLII бр. 1, 2, 3; књ. XLIII бр. 1). Оба одломка изашла су у „Политици”, у божићном додатку; први („У амаму”) за 1906. годину, други („Ефенди Мита”) за 1907. годину. Иако је на њих досада мало скретана пажња, чини се да они пружају драгоцену помоћ при тумачењу. Већ при легитимичном погледу на године, запажа се да је завршна верзија романа писана у временском интервалу од 1907. до 1909. године, због чега се као саставни део интерпретације морају разматрати не само варијанте и одломци, него и остала Станковићева дела настала у овом периоду.

У првој верзији Станковић је настојао да исприча повест о продаји варошке кћери сељачком газди. Ту је нечиста крв, с једне стране, виђена у очевом поступку (пропали хаџијски потомак неспособан за било шта друго продаје своју кћер), а с друге, у културној разлици. Продајом, отац је унесрећио кћер и осећа кривицу. Нема ни речи о њиховом дубљем односу, о Софкиној лажној мотивацији, о супротстављању очевој жељи, о самообмањивању. Веза оца и Софке је патријархална: кћи мора да се повинује очевој одлуци. Мита је исплаћен, те би тако изостала и сцена наплате дуга, а сама јунакиња је страдала већ самим изласком из очеве куће и преласком у другу, њој страну, средину. Она, дакле, није упропашћена на крају романа, већ самим чином продаје. Тако би из дела изостала и сва драматика. Вероватно је да би то била дужа приповетка (каква је „Увела ружа”), у којој се јунакиња сећа како је некада била лепа, али је, пошто ју је отац продао у сељачку кућу, пропала. У приповеци би изостала и сцена у амаму и свадбени обред. Такође, јунакињу је откупио младожења, а не његов отац, тако да би изостала и сцена снохачења. Софка се у првој верзији не продаје слугама и усне јој нису изгрижене, што значи да нема убиства Софкиног духа, убиства друге Софке, јер та друга у првој верзији није ни постојала. У јунакињи се не одвија борба ероса и етоса. Марков, мужевљев однос према њој не долази као последица ината, већ више као обичај који припада једној другачијој културној средини, чиме се истиче положај жене у те две различите културе. Од великог значаја за проучавање проблема нечисте крви, тј. односа међу јунацима романа, јесте и именовање ликова у првој верзији, у којој се Софкин муж зове Марко, а син Тома. Замена родбинских односа коју је Станковић касније извршио упућује на проблематизовање и сложеност односа међу јунацима у коначној верзији.

Прва предваријанта пружа још један интересантан податак – да подтекст *Нечисте крви* чини приповетка „Наза”. Већ у уводном опису

између њих се уочава велика сличност, која обухвата још и именовање јунака, однос према хаџијама, као и годину настанка оба дела. Вероватно је Борисав Станковић настојао да хаџијску немилосрдност и себичност која је у „Нази” представљена посредним убиством туђе кћери, још оштрије прикаже у *Нечистијој крви* кроз упропашћавање сопствене кћери. У том смислу може се говорити и о нечистој крви у првој предваријанти, као о нечему што се тиче пре свега хаџијске средине.

Шест година након прве предваријанте у дневном листу „Политика”, изашао је одломак *У амаму*. Иако наизглед идентичан са оним који ће се појавити 1910. године, одломак указује на већу сложеност у радњи и психологизацији ликова у односу на верзију из 1900. године, али и на мању у односу на коначну верзију романа. И наслов и садржај одломка у први план истичу свадбу, а то стављање акцента на удају доводи у питање ретроспективно приповедање, какво постоји у првој верзији. Већ из прве реченице закључује се да је Софку купио свекар за свог малолетног сина, и да се за венчање чека да син одрасте. Пошто отац не доводи снаху у кућу, изостаје и сцена снохачења, па самим тим и Софкин и Марков психички лом. Поред овога, запажа се да се јунакињин отац зове хаџи Тома. Значи да ће Станковић у трећу верзију поново увести симболику имена, али се уочава и то да је однос између оца и Софке остао истоветан оном у првој верзији – патријархалан и без дубље духовне везе. То што је хаџија, указује на чињеницу да је својевољно продаје, јер тешко да би такав моћник могао брзо да пропадне (за тако нешто потребне су бар две-три генерације, које ће писац и увести у завршну верзију романа).

Друга предваријанта, објављена 1907. године, према развијености психологије јунака и проблема који се образују, умногоме се подудара са одломком *У амаму*. Ова верзија показује да је већина проблема била образована и да је дело већ имало форму романа. Као што је одломак најавио, дошло је до промене у приповедању. Уместо ретроспективно, роман почиње Арнаутовим доласком, док су преци описани на почетку друге главе дати као Софкино сећање које је здружено са усменим предањем. Највећа разлика с коначном верзијом налази се у односу између оца и Софке – чини се да је њихову духовну везу Станковић последњу развио. До таквог закључка долази се поређењем сцена у којима Софка гледа кроз прозор своје другарице у другој и трећој верзији, где се запажа да постоји, и поред велике сличности, битна разлика пре свега при посматрању Нате.²⁰ Из друге верзије изостала

²⁰ У коначној верзији Софка се чуди што Натин отац више гледа „у жену него у кћер” и што „Ната то не примећује”. Већ та констатација јасно упућује на дубљи, али и на девијантан однос између Софке и Мите. Том приликом, Софка уочава и како „о свему томе она [Ната] ништа не зна и како [је] сва срећна”. Под утицајем тог свог запажања и сама ће касније прибећи процесу потискивања и самообмањивања.

је и Софкина психолошка сложеност остварена у коначној варијанти кроз сцену удвајања. Међутим, највише пажње у другој варијанти привлачи појављивање појма „чисте крви”, који Станковић уводи када описује јунакињино унутрашње стање, док предано везе: „Осећа како је ваздух свеж, како јој надима прса, пуни их снагом, здрављем и чистом крвљу. И сваки час, у сваком тренутку тада би била у стању да заспи, слатко, мирно, и да се одмара.”²¹ Може се приметити да „чиста крв” за Станковића означава здравље, снагу, рад и да је прате епитети „слатко” и „мирно”, док би све супротно обележавало „нечисту крв”. Њено бујање Станковић описује одмах потом: „Што би се посао приближавао крају, њу би све више почела да обузима клонулост и равнодушност. Јутра јој већ не би била онако свежа, већ тупа од неспавања и главобоље. Мислила је да је то од умора и великог напрезања. Руке и врат би јој дрхтали да би јој глава падала, а у снази би се осећала сва изломљена. Ишла би, вукла би се као болесна... Док, изненада, одједном, сву је не обузме оно ’њено’. Снага јој почне да трепери. Испуни се сва миљем. Осећа како се сва топи; и уста јој слатка. А од бескрајне чежње, жеље и туге за нечим, чисто би јаукала.”²² Клонулост, равнодушност, главобоља, дрхтавица, изломљеност, болест, јесу оно што одређује „нечисту крв”. Међутим, у коначној верзији, Станковић се одлучио да из ове сцене изостави појам „чисте крви”, чиме је онемогућено да се „нечиста крв” схвати једнострано, само као страст и нагон.

Одломак који се појавио у „Политици” 1907. године, *Ефенди Миџа*, нема битних измена у односу на завршну верзију. Уочавају се свега две разлике у односу на коначно дело. Прва се тиче Тодоре, за њу се у односу на одломак у роману каже: „као да је била из прве куће”, где се стављањем поредбене конструкције „као да” на иницијално место у реченици, истиче битност порекла које она нема за Митину љубав. Друга се односи на Митина уста, док гледа Софку – у другој верзији она „дрхте”, а у трећој се „влаже”, што указује на степен страсти коју Мита осећа према Софки.

МОТИВ НЕЧИСТЕ КРВИ У ДЕЛУ БОРИСАВА СТАНКОВИЋА

Као последица чињенице да се у роману *Нечистија крв* ни на једном месту не помиње појам нечисте крви, јавила се потреба да се његов смисао потражи у Станковићевим ранијим радовима. Како је о варијантама и одломцима *Нечистије крви* већ било говора, на овом месту ћемо се осврнути на остала дела, где се одмах запажа да је писца од почетка стваралаштва окупирао мотив крви,²³ који се може сагледати у

²¹ Станковић, *Нечистија крв*, стр. 231.

²² *Ibid.*, стр. 232.

две, међусобно повезане, равни. Прва подразумева схватање нечисте крви као силе у човеку, која га води у грех или наводи на мисао о греху, а најчешће настаје као последица родитељског преступа. Пример је приповетка „Наступ”, у којој јунакиња на себи носи крв коју је њен отац пролио, а која у њој буди јак еротски нагон. Истовремено, као што је већ наведено, нечиста крв се може наследити и као последица грешног спајања родитеља припадника два различита сталежа – хаџијског и скоротечничког (приповетка „Јовча”). Међутим, постоје и случајеви у којима нечиста крв чини саставни део људске природе („Стојанке, бела Врањанке”, „У ноћи”), за коју је Станковић проналазио примере и у варошкој и у сеоској средини, с тим што ју је у другој приказивао отвореније. Страст, тј. нагон оличен у нечистој крви, представља нешто што јунак не може да обузда, али може да усмери ка другом (Турчин према Стојанки), односно ка себи (Стојанка према себи). Покушај његовог гушења одводи у делиријум („У ноћи”).

Као последица деловања нечисте крви јављају се и инцестуозне тежње, које могу бити прикривене или отворене (приповетка „Јовча”, на пример, спада у други тип), а степен изражености умногме зависи од средине у којој се јунаци налазе, мада не треба сметнути с ума да је писац годинама радио на њиховом естетизовању. То потврђује и писмо у којем се захваљује уреднику што није објавио прву верзију приче „Јовча”, јер не би могао од стида да изађе на улицу.

Друга раван у којој се посматра мотив нечисте крви, не односи се на човекову природу, већ се јавља као резултат стицаја околности. Тако нечиста крв настаје као последица мешања две различите вере, односно културе, или два различита друштвено-социјална сталежа (*Ташиана*, „Стојанке, бела Врањанке”). Јунак који направи овакав грех испашта као и његово потомство. Међутим, забрана мешања две вере није иста за Турке и Србе, јер се први не смеју мешати само са Србима коленовићима, док други са Турцима не би смели да се мешају никада. Сваки прекршај овога правила захтева да преступници снесу последице, за шта пример постоји у драми *Ташиана*, где јунакиња врши прељубу са Турчином, због чега је отац спреман да је отера у смрт. Мешање са нечистом вером чини и Јовча који не само да се дружи са Турцима, него иде и у Стамбол цару. Став о повезаности вере и крви најбоље се оцртава у Мироновим речима: „А ти, Мироне, уместо да их учвршћујеш у вери и чистоти, ти их гураш у наручје невери! Ослобођаваш младе удовице од црнине и строга живота, да би се бациле невери у загрљај, а *крв и веру* поганиле!”²⁴ Дакле, и крв и вера опогањење су укрштањем две различите вере.

²³ Он се може пронаћи још и у приповеци „Тајни болови”.

²⁴ Станковић, *Сабрана дела*, књ. 1, стр. 143. – *Курзив Б. Ч.*

О нечистој крви Станковић говори и у случају мешања два различита друштвено-социјална сталеза. Тако се Срби коленовићи не смеју мешати са Србима сељацима, што је најбоље приказао у приповеци „Увела ружа (из дневника)”. Јунак је свестан сталешке разлике између себе и девојке коју воли (он је из пропале хаџијске породице, а она из сељачке), и отуд његово осећање да је она „много доле, ниско, ниско”²⁵. Опозиција село/варош не представља само друштвено-социјалну, већ и културну разлику. Више него данас, она је у Врању била изражена седамдесетих и осамдесетих година XIX века, а најбоље је илуструје реченица коју изговара трговац баби главног јунака приповетке „Увела ружа”: „Познаје се чија је крв!”²⁶, истичући тако да је једно крв хаџијска, а друго сељачка. Дакле, свако мешање (било веридбом, било братимљењем) води учеснике трагичном завршетку. Још један пример погрешке мешања постоји у „Ристи кријумчару”, где су кумови горњоварошанин и доњоварошанин, а где ће на крају кум убити кума (што је врло сродно *Ташани*, јер је Турчин са којим Ташана врши прељубу побратим њеног мужа). Није препоручљиво ни мешање сељака са варошанима, јер се, на пример, у приповеци „Тетка Злата”, сељачки син буни што отац хоће да се ожени варошанком.

О томе шта Станковић подразумева под појмом нечисте крви може се и посредно закључити преко других појмова. Тако писац говори о чистом, односно нечистом јелу, стану и крају. У приповеци „Чукља” јунак скоротечник спрема собу тако да по чистоћи буде што сличнија хаџијској. На основу тога да се закључити да је чистоћа била главна одлика хаџија, док је супротно томе прљаво, масно и несређено представљало сељачко. Међутим, у приповеци „Наза” јасно се уочава да писац код хаџија говори само о спољашњој, а не и о унутрашњој, моралној чистоћи. Чиста од нечисте крви може се разликовати и преко јела – у приповеци „Риста бојација” деца одбијају да једу јела од странаца, као и од оних који су се дружили са Турцима, јер их сматрају нечистим. Слично томе, крај у којем људи живе може бити чист и нечист, где се први односи на Горњу, а други на Доњу варош, као и на све оне који из њих долазе. Наравно, мора се имати на уму да Станковић кроз ову поларизацију настоји да да мишљење средине, а не своје. У приповеци „Печал” Станковић експлицитно говори о чистом и нечистом, одакле следи да је све чисто везано за светло и слободан живот, а нечисто за тамно и патријархално. Међутим, овакав став не сме заварати да се помисли да је, на пример, пчињски живот слободан. Слобода је само тамо где нема спутаности.

²⁵ Ibid., књ. 1, стр. 67.

²⁶ Ibid., књ. 1, стр. 70.

ПИТАЊЕ АСПЕКТА ПОСМАТРАЊА

Досадашње бављење проблемом нечисте крви у овом раду није било непосредно усмерено на роман *Нечистија крв*. Оно је имало за циљ да отвори дијапазон могућности сагледавања проблематике нечисте крви и понуди различите перспективе са којих се овом проблему може прићи.

Указано је, дакле, да се проблему може прићи са много гледишта, док су критичари, тј. тумачи уочавали само један – *натуралистички*, који без сумње у делу постоји, али на којем се очигледно претерано инсистирало. Код Станковића се пре може говорити о преузимању одређених идеја натуралистичке поетике (утицај наслеђа, идеја о изрођавању једне породице преко које се приказује и изрођавање целе једне друштвене класе, давање телу значајне улоге у делу, дегенерација и сл.), него о њеном слеђењу. Таква врста утицаја вероватно је дошла посредством литературе – Достојевског, Додеа и Мопасана – а не посредством поетике натуралистичке школе и Золе. Уосталом, као што је истакнуто, сам Станковић је порицао припадност било којој поетици.

Сумирано, поред биолошког, тј. натуралистичког аспекта, у проучавању проблема нечисте крви може се говорити, у најмању руку, још и о етничком, религиозном, друштвено-социјалном, културолошком, етнографском и етичком аспекту.

Етнички аспекти говори о мешању три не само различите, већ и сукобљене етничке групе – Срба, Турака и Арнаута. До њега долази, кроз љубавна и славска дружења, али и кроз крвне обреде (побратимство). *Религијски аспекти* показује укрштање две различите, а сукобљене вере – хришћанске и мухамеданске. Овде се такође указује и на разне верске преступе (инцест, снохачење, братимљење и трговина с Турцима). *Друштвено-социјални аспекти* говори о мешању два различита друштвено-социјална слоја – коленовића и дошљака, односно хаџија и доњоварошана. *Културолошки аспекти* приказује смену два културна обрасца на више разина – на плану историјске епохе (Срби освајају врањску област и потискују турски културни утицај), на плану друштвеног система (нестанак робовласничког друштва), на плану друштвеног слоја (материјалне и духовне вредности хаџијског друштвеног слоја замењују вредности сељачког; у том смислу се говори о посељачивању првих и поварошивању других). *Етнографски аспекти* упућује на сусрет живота, обичаја и веровања две различите друштвене групе – хаџија и скоротечника, тј. варошана и сељака. Доминантно место у роману чини обред прелаза – свадба, преко ког је писац успео да прикаже сједињавање две различите етнографске групе. *Етнички аспекти* указује на сукоб моралних начела припадника једног народа, на два различита друштвена слоја (хаџије/скоротечници), односно две различите друштвене заједнице (варош/село). Појединац се може су-

кобљавати са моралом друге средине (Марко/варош), или пак са моралом другог појединца (Софка/Марко).

Овај кратак преглед омогућава увид у правце којим се може кретати у проучавању проблема нечисте крви у истоименом роману. Не претендујући да да коначне, дефинитивне одговоре, већ да понуди мноштво перспектива које омогућују сагледавање проблема нечисте крви, овај рад истовремено пружа различите интерпретативне стратегије и представља увод у проучавање дате проблематике. На тај начин, преиспитивањем досадашњих интерпретација насловне синтагме Станковићевог романа, овај текст истиче могућности (и нужности) другачијих читања *Нечистије крви*.

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић, Милан: *Стиари и нови*, књ. 1, Просвета, Београд, 1961.
- Деретић, Јован: *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1981.
- Ђоровић, Владимир: „Нечиста крв”, *Хрвајска њива*, бр. 25–26, 1918.
- Ђосић, Бора: *Десет њисаца десет разговора*, Геца Кон, Београд, 1931.
- Лазаревић, Бранко: *Озледи*, СКЗ, Београд, 1937.
- Скерлић, Јован: „Борисав Станковић: *Нечистија крв*”, *СКГ*, бр. 8, 1910.
- Станковић, Борисав: *Нечистија крв*, Нолит, едиција „Педесет српских романа”, Београд, 1982; *Сабрана дела*, прир. Владимир Јовичић, Просвета–БИГЗ, Београд, 1987; *Сабрана дела Борисава Станковића*, прир. Живорад Стојковић, Просвета–БИГЗ, Београд, 1988.
- Живановић, Јеремија: „Борисав Станковић: *Нечистија крв*”, *Лейојис Мајшице српске*, књ. 266, 267, 1910.